

XVIII. YY'IN İKİNCİ YARISINDA OSMANLI-İRAN İLİŞKİLERİ (1774-1779)

Ottoman-Iran Relations in the Second Half of the 18th Century (1774-1779)

*Abdurrahman ATEŞ**

ÖZET

Bu çalışmada, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı-İran ilişkileri (1774-1779) ele alınarak, kaynakların verdiği bilgiler nispetinde bazı değerlendirmeler yapılmaya çalışılmıştır. Konumuzun ana mihreri çerçevesinde 1774-1779 yılları arasında meydana gelen Osmanlı-İran savaşlarının sebepleri ile devrin İran hükümdarı Kerim Han (1759-1779)'ın Irak'ı yağmalaması ve Basra'yı işgal etmesi ele alınmıştır. Kerim Han'ın bu faaliyetlerine karşılık, Osmanlı Hükümetinin karşı taarruza geçmesi dolayısıyla Osmanlı-İran savaşları derli-toplu olarak tasvir edilmek suretiyle bir sonuca gidilmeye gayret edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kerim Han Zend, İran, Irak, Osmanlı Devleti.

ABSTRACT

In this paper, Ottoman-Iran relations (1774-1779) are discussed and some evaluations are performed through the data obtained from literature. 1774-1779 Ottoman-Iran war, the causes of the war, Kerim Han's (1759-1779) despoil in Iraq and his occupation of Basra are examined here, In response to these actions, Ottoman's counter attack and the wars between Ottoman-Iran presented respectably and by describing the circumstances, it is tried to draw a conclusion.

Key Words: Kerim Han Zend, İran, Irak, Ottoman Empire.

GİRİŞ

Anadolu ve İran coğrafyaları, kökleri mazinin derinliklerinde olan bir kültür ve medeniyete sahiptir. Bu iki coğrafyanın sahipleri kim olursa

* Yrd. Doç. Dr. AKÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü 03200 AFYONKARAHİSAR (aates@aku.edu.tr)

olsun, en eski çağlardan itibaren siyasi, dini, iktisadi, jeo-politik vs. sebepler yüzünden birbirleriyle mücadele ettiler, savaştılar. Nitekim, Lidyalılar-Persler; Makedonyalılar-Medler (İskender-Dara); Romalılar-Sasaniler; Anadolu Selçukluları-Moğollar; Timurlular-Osmanlılar; Osmanlılar-Safeviler ve nihayet Osmanlılar-Afşarlar... Bu mücadeleler veyahut savaşların bazılarının sonunda İran, Anadolu'yu istila ederken; bazılarının sonunda da Anadolu, İran'ın batı bölgelerini kısa süreli de olsa hakimiyeti altına aldı.

Anadolu- İran mücadelesi veya savaşı her ne kadar daha önceki bazı devirlere oranla şiddetli ve kanlı olmasa da XVIII. yüzyılın ikinci yarısında da devam etti. Hakeza İran'da Afşarlar¹ Türkmen hakimiyetinin kurucusu olan Oğuz Türklerinin Afşar boyundan Nadir Şah Afşar (1736-1747)'in Haziran 1747'de öldürülmesinin² ardından İran'da 10 yıldan fazla bir süre yaşanan hakimiyet mücadelelerinde³ siyasi rakiplerine galebe çalarak, 1759'da ülkede Horasan müstesna⁴ iktidarı ele geçiren ve 20 yıl İran'da hüküm süren Muhammed Kerim Han⁵ (1759-1779) zamanında da Anadolu-İran mücadelesi (savaşı) devam etti.

¹ Bu hanedan Türk ilim aleminde Afşarlar olarak tanınır. İran kaynaklarında ise Afşariyye denilmektedir. Bkz. (Sümer, 1986: 125); Osmanlı Arşiv vesikalarında Nadir Afşar'ın İran'da tesis etmiş olduğu Afşar Hanedanına Devlet-i Nadiriye ve Devlet-i Behiyye-i Nadiriye denilmektedir. Mesala bkz. (B.O.A., Mühimme, nr. 152, s. 324, 326); (B.O.A., Hatt-ı Hümayun nr. 127, 129, 204).

² Nadir Afşar'ın öldürülmesi hakkında bkz. (Muhammed Kazım (Vezir-i Merv), 1374: 1191-1197); (Lockhart, 1976: 257-264); (Ateş, 2001: 161-165).

³ Nadir Şah Afşar'ın ölümünü müteakip 1747 yılından 1759 yılına kadar İran'da meydana gelen dahili mücadeleler hakkında geniş bilgi için bkz. (Bazin, 1365: 54 vd); Keza bkz. (Malcolm, 1821: 156 vd); Ayrıca bkz, (Ateş, 2006: 55-59).

⁴ Horasan taraflarında merkez Meşhed olmak üzere Nadir Şah Afşar'ın torunu Şahrüh Mirza hüküm sürmekte idi.

⁵ Muhammed Kerim Han(1759-1779) İran'ın güneybatısındaki dağlarda yaşayan (Molayer bölgesi) Lûr kavminin Zend kabilesine mensuptur. Bkz, (Huart, 1993: 558); Keza bkz: (Aştiyani- Bakır Akılı, 1378: 1); Ayrıca bkz: (Sümer, 1988: 455); Burada özellikle belirtmelidir ki, İran'da 20 yıl hakimiyet kurmuş olan Muhammed Kerim Han'ın mensup olduğu Lûrluların Ekrad (Kürtler) ile etnik, kültürel vs. yönlerden hiçbir bağlantıları yoktur. Nadir Şah Afşar, Zendleri Horasana sürgün edip, Abiverd yöresinde oturmaya mecbur etmişti. Ancak Zend aşireti, Nadir Şah Afşar'ın 1747'de ölümünden hemen sonra eski yurtları olan İran'ın güneybatısındaki Molayer bölgesine dönmüşlerdir. Zend kabilesinin eski yurtlarına dönmeleri Kerim Han'ın ortaya çıkmasına ve İran'da Zend hanedanının kurulmasına zemin hazırlamıştır. Bkz. (Sümer, 1986: 129); Muhammed Kerim Han, Nadir Şah'ın emrinde bulunarak Ona hizmet ettiği gibi Nadir Şah'ın yeğeni Adil Şah'a da hizmet etmişti.

Nadir Şah'ın ölümünü takip eden karışıklıklar ve anarşi sırasında 1750'de Isfahan'ı ele geçirecek Safevilerden III. İsmail'i kukla olarak tahta oturtmak suretiyle Güney İran'a hakim olan Bahtiyarilerden Ali Merdan'ın da hizmetinde bulunan Kerim Han Zend, Ali Merdan'ın öldürülmesi üzerine, kendisini İran'ın güney bölgelerinin hakimi ilan etmiştir. Bkz. (Aka, 2002: 853); bundan sonra Güney Azerbaycan'a hakim olan Nadir Şah'ın ordu komutanlarından Afgan asıllı Azad Han ve Esterabad'da bağımsızlığını ilan eden Kaçarlardan Muhammed Hasan Han ile mücadele etmiştir. Afgan Azad Han'a ve Kaçar Muhammed

I. OSMANLI-İRAN SİYASİ İLİŞKİLERİ (1774-1779)

Kerim Han'ın İran'da hüküm sürdüğü devir, Osmanlı devlet adamlarından Sultan III. Mustafa (1757-1774) ve Sultan I. Abdülhamit (1774-1789) zamanlarına tekabül etmektedir. Sultan III. Mustafa (1757-1774) devrinde Osmanlı Devleti ile İran arasında siyasi, sosyal, ekonomik vb. herhangi bir anlaşmazlık görülmemiştir.

Esasen bu devirde Osmanlı Hükümeti, dış politikada gerek batı ve kuzey cephesinde Avusturya, Venedik, Rusya'ya karşı⁶ gerekse doğu cephesinde İran'a karşı içinde bulunduğu dahili durum sebebiyle barış siyaseti takip etmekte idi ki; bu barış politikası 1768'de Osmanlı-Rus harbinin başlamasına kadar devam edecektir. Dolayısıyla Nadir Şah Afşar'ın Haziran 1747'de ölümüyle İran'da meydana gelen ve on yıldan fazla bir süre devam eden hakimiyet mücadeleleri döneminde Osmanlı Hükümetine İran'ın içinde bulunduğu karışıklıktan istifade ederek, bu ülkeyi işgal etmesi yönünde müteaddid defalar yapılan teşvikler veya tekliflere⁷ ne Sultan I. Mahmut (1730-1754) ne de Sultan III. Mustafa (1754-1774) itibar etmeyip,

Hasan Han'a galebe çalarak Horasan dışında bütün İran'ı hakimiyeti altına almıştır (1759). Geniş bilgi için bkz. (Aştiyani-Bakır Akılı, 1378: 1 vd); Keza bkz. (Karadeniz, 2006: 54. vd); kendisine Şiraz'ı merkez edinen Kerim Han, İran'da şahlığını resmen ilan etmemiş; son Safevi hükümdarlarından Şah Hüseyin (1694-1722)'in kızının oğlu III. İsmail'in vekili "İtimadü'd-devle" Osmanlı arşiv vesikalarında geçtiği şekli ile "İran Şah Vekili" olduğunu ilan etmiştir. Müfrid Şi'a (gulat-ı şî'a) mezhebinin imamiye koluna mensup olan Zend Kerim Han'ın devri (1759-1779) sulh ve sükun içinde geçmiştir. Hususiyile idaresi altındaki halk bir dereceye kadar rahat etmiştir. Zend hanedanı ve Kerim Han devri hakkında geniş bilgi için bkz. (Abdülkerim Ali Şirazi, 1365: 1 vd.); hemen hemen bütün ilmi çalışmaların Oğuz Türkleri üzerine olan değerli bilim adamı merhum Prof. Dr. Faruk Sümer, Ağa Muhammed Şah adlı makalesinde Kerim Han hakkında "...İran'ın büyük bir kısmında Kerim Han'ın hakimiyeti tanınmakla birlikte Kerim Han İran'da siyasi birliği kurma amacını taşımadığını, Şiraz'da oturduğunu ve zamanını Şiraz'ı imar etmek ve geceleri eğlenmekle geçirdiğini..." kaydeder. Bkz. (Sümer, 1988: 455).

⁶ Osmanlı Devletinin batı politikası için bkz: (İlgürel, 1993: 155-156).

⁷ Mesela bu esnada Erzurum ve Bağdat valileri İstanbul Hükümetine tahrirat göndererek, İran'ın içinde bulunduğu karışık durumu ortaya koymuşlar; şayet İran üzerine bir serasker tayin edilirse İran'ın kolayca ve süratle işgal edilebileceğini arz etmişlerdi. Bkz: (Şem'dani-Zade Süleyman Efendi, 1976: 160); keza Hindistan'daki Haydarabad'da bir devlet kurmuş olan Çin Kılınç Han Nizamü'l-Mülk'te, devrin Osmanlı padişahı I. Mahmut (1730-1754)'a name göndererek, Osmanlı Hükümetini İran'a taarruz etmeye teşvik etmişti. Çin Kılınç Han Nizamü'l- Mülk'ün I. Mahmut'a gönderdiği name için bkz: (B.O.A., Name-i Hümayun Defteri, nr. VIII, s. 297); bu mektubun yeni harflerle neşri için bkz: (Bayur, 1948: 409-411). Ayrıca 1747'de Afganistan Devletinin kurucusu Ahmet Şah Dürrani (1747-1772)'de İran'daki hakimiyet mücadeleleri nedeniyle İran'a karşı müttefik hareket edilmesini, teklif etmek üzere 1762 yılında bir elçilik heyetini Bağdat valisi Ali Paşa vasıtasıyla Osmanlı Padişahı III. Mustafa (1757-1774)'ya göndermişti. Ahmet Şah Dürrani'nin Osmanlı Padişahı III. Mustafa'ya gönderdiği name için bkz: (B.O.A., Name-i Hümayun Defteri, nr. VIII, s. 460-481); Türkçe sureti için bkz: (B.O.A., Name-i Hümayun Defteri, nr. VIII, nr. VIII, s. 481-484).

İran ile 4 Eylül 1746'da akd olunan Osmanlı-İran Barış Antlaşması hükümlerine⁸ sadık kalmışlardır.

1774'te Devlet-i Aliyye'nin dahili ve harici sıkıntıları yanında bilhassa 1768 yılından beri devam eden Rus harbi sebebiyle siyasi, iktisadi bir buhran içerisinde olduğu bir sırada tahta çıkan Sultan I. Abdülhamit⁹(1774-1789) de yukarıda bahse konu İran ile 4 Eylül 1746'da başlayan barış sürecini devam ettirme fikrinde idi. Zira Sultan I. Abdülhamit İran hükümdarı (kaynaklarda geçtiği şekliyle İran şahı vekili) Kerim Han'a gönderdiği namede özetle; tahta cülûsunu, Osmanlı Hükümeti ile İran Hükümeti arasında 4 Eylül 1746 yılında imzalanan Osmanlı-İran Barış Antlaşmasının halen yürürlükte olduğunu beyanla, iki devlet arasında devam eden dostluğun bozulmaması için Osmanlı-İran hududunda görev yapan Osmanlı Devleti memurlarına icap eden emirlerin verildiğini bildirmiştir¹⁰. Ayrıca Sultan I. Abdülhamit (1774-1789) ihtimal Kerim Han'a dostluğunu göstermek gayesiyle O'nun hükümdarlığını tastik etti (Ahmet Cevdet Paşa, 1994: 295). Kaldı ki, mevcut bilgi ve belgeler değerlendirildiğinde Kerim Han'ın İran'daki hakimiyeti (Horasan müstesna) 15 yıldan beri devam ettiği halde Osmanlı Hükümeti tarafından henüz tanınmamıştı. Ancak Osmanlı Hükümetinin İran ile mevcut dostluğu devam ettirme politikası takip etmesine rağmen bir süreden beri Irak tarafı Osmanlı-İran hudud bölgesinde meydana gelen bazı sınır olayları yanında Kerim Han'ın bu esnada Osmanlı Devletinin içerisinde bulunduğu dahili durumdan da istifade ederek, Osmanlı Devletine karşı hasmane bir tavır takınması ve Osmanlı topraklarına tecavüz etmesi iki ülke arasındaki iyi ilişkilerin bozulmasına yol açtı.

II. OSMANLI-İRAN SAVAŞI (1774-1779)

1. Savaşın Sebepleri

Kerim Han zamanında Osmanlı-İran Savaşının kaynaklarda görünen en önemli sebepleri Osmanlı-İran hududunun Irak bölümünde Baban sancağında Baban ailesinin çıkardığı olaylar ile Bağdat'ta 1772'de çıkan veba salgınında ölen İranlı tüccarların mallarının İran'daki varislerine verilmemesidir (Hatt-ı Hümayun, nr. 202).

XVII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı-İran sınırı (Kuzey Irak tarafı) üzerinde mahalli bir aile olan Babanların idaresinde ocaklık olarak Baban adını taşıyan bir sancak vardı. Baban sancağı ile Köysancak beyleri

⁸ 4 Eylül 1746'da Nadir Şah Afşar'ın elçileri ile Osmanlı elçileri arasında imzalanan Osmanlı-İran Barış Antlaşmasının hükümleri hakkında bkz. (B.O.A., Name-i Hümayun Defteri, nr. III, s. 60-61); Keza bkz: (B.O.A., Hatt-ı Hümayun, nr. 220).

⁹ Sultan I. Abdülhamit (1774-1779) hakkında bkz. (Sarıcaoğlu, 2001: 1 vd.).

¹⁰ Sultan I. Abdülhamit'in Eylül 1774 (Receb 1188) tarihinde gönderdiği name için bkz: (B.O.A., Name-i Hümayun Defteri, nr. IX, s. 17-19).

idari yönden Bağdat valilerine bağlı idiler. Baban Ocaklığı Baban ailesinin ileri gelenleri tarafından idare edilirdi (Uzunçarşılı, 1982: 458)¹¹.

Nitekim burada sözedilen XVIII. asrın ikinci yarısında Baban ailesinden Mehmet Paşa, Baban Sancağı mutasarrıflığı görevinde bulunurken, küçük kardeşi Ahmet Paşa da Köysancak mutasarrıfı idi. Bu iki kardeş arasında anlaşmazlık çıkması üzerine Mehmet Paşa, kardeşi Ahmet Paşa'yı yakalayarak hapsedti. Mehmet Paşa, daha küçük kardeşi Mahmut Paşa'yı da yakalamak istedi ise de Mahmut Paşa Bağdat'a kaçarak Bağdat valisi Ömer Paşa'ya sığındı.

Bu olaydan sonra Baban mutasarrıfı Mehmet Paşa ile Bağdat valisi Ömer Paşa'nın arası açıldığından Mehmet Paşa Bağdat valisi Ömer Paşa'ya cephe alarak emirlerini dinlememeye başladı. Esasen Mehmet Paşa, bu sırada Bağdat'taki veba salgının yol açtığı kötü durumdan istifade etmek suretiyle İran hükümdarı Zend Kerim Han'a güveniyordu. Bu olaylar üzerine Bağdat valisi Ömer Paşa da Mehmet Paşa'yı görevinden azl ederek yerine Baban mutasarrıflığına kendisine sığınan ve yanında bulunan Mahmut Paşa'yı tayin etti.

Mahmut Paşa, Bağdat'tan aldığı kuvvetlerle Baban sancağı üzerine yürüdü. Mahmut Paşa'nın emrinde Bağdat'tan gelen kuvvetlere mukavemet edemeyeceğini anlayan Mehmet Paşa, İran'a kaçarak Kerim Han'a sığındı. Mahmut Paşa da Baban sancağının merkezi Kara Cuvalan'a girip hapiste bulunan kardeşi Ahmet Paşa'yı hapisten çıkararak, Baban mutasarrıflığını kendi isteğiyle Ahmet Paşa'ya bıraktı (Ahmet Cevdet Paşa, 1994: 339; Uzunçarşılı, 1982: 458; Kalantari, 1976: 5).

Şu halde Mehmet Paşa'nın, İran Hükümdarı Zend Kerim Han tarafından; Mehmet Paşa'nın küçük kardeşleri Ahmet ve Mahmut Paşaların da Bağdat valisi Ömer Paşa tarafından desteklendiği anlaşılıyor. Zira Baban ailesi ileri gelenlerinden hangisi mutasarrıf olursa olsun, mutasarrıflığa aday olan aynı aileden bir diğeri mutasarrıf olana rakip olarak, Osmanlı Hükümetine sığınırca öbür taraf İran'a yanaşırdı (Ahmet Cevdet Paşa, 1994: 296)¹².

Öte yandan Baban mutasarrıfı Mehmet Paşa, İran'a kaçarak, Kerim Han'a sığındıktan sonra tekrar Baban sancağı mutasarrıfı olabilmek gayesiyle ondan yardım istedi. Kerim Han da Bağdat valisi Ömer Paşa'ya bir mektup gönderip, Mehmet Paşa'nın af edilmesini ve görevine dönmesine izin verilmesini talep etti ise de Bağdat valisi Kerim Han'a olumsuz cevap

¹¹1717-1730 Osmanlı eyalet tevcihatına göre, Baban ve Köysancak adlı sancıklar Şehrizer (Şehr-i Zûr, Şehr-i Zül, Şehr-i Zol) eyaletine bağlanmıştır. Bk; (Başar, 1997: 23,138-140).

¹²Baban ümerasının aralarındaki rekabet ve kargaşalıktan daima İranlılar istifade etmiştir. Bkz., (Ahmet Cevdet Paşa, 1994: 296); Baban Ocaklığı 1850 yılında Osmanlı Hükümeti tarafından kaldırılarak Kuzey Irak bölgesi merkezi hükümete bağlanmıştır. Bkz. (Marufoglu, 1998: 66).

verdi. Kerim Han taleplerinin reddedilmesi üzerine kendisi ile işbirliği yapan Mehmet Paşa'yı zorla eski makamına oturtabilmek için Yeğeni Ali Murad Han kumandasında Mehmet Paşa da yanında olmak üzere bir askeri kuvveti, Baban sancağının merkezi Kara Cuvalan üzerine sevk etti. Ancak Osmanlı Hükümetinin tayin ettiği yeni Baban Sancağı mutasarrıfı Ahmet Paşa, emrindeki Osmanlı askeri ile karşı çıkararak, İran kuvvetlerini Kara Cuvalan'a üç saat mesafede bozguna uğratarak, Kasım 1774 (Ramazan 1188) Ali Murad Han'ı da esir etti. Mehmet Paşa ise kaçmayı başardı (Mühimme, nr. 166, s. 371, 373; Ahmet Cevdet Paşa, 1994: 339; Uzunçarşılı, 1982: 459).

Bağdat'a götürülen esir Ali Murad Han'a Bağdat valisi Ömer Paşa, iyi davrandı. O'nu serbest bırakmak suretiyle Kerim Han'ın payitahtı Şiraz'a gönderdi (Kalantari, 1976: 6).

Ancak Bağdat valisinin ihtimal Kerim Han'a iyi niyetini göstermek maksadıyla yaptığı bu harekete rağmen Osmanlı Hükümeti ile İran arasındaki siyasi gerginliğin halledilemediği görülmektedir. Kaldı ki, Bağdat valisi Ömer Paşa ile Kerim Han arasında ikinci bir önemli mesele daha vardı. Bu mesele de 1772'de Bağdat'ta çıkan veba salgınında ölen 700 evden fazla İranlı tüccarın mal ve eşyasının İran'daki varislerine verilmemesi idi. Mamafih Kerim Han, daha önce Bağdat valisi Ömer Paşa'dan Bağdat'ta veba salgınında ölen İranlı tüccarların mallarının İran'da adları belli varislerine verilmesinin yanında Basra'da yerleşmiş Cırfalılar denilen (ki; bunlar İran Ermenisidir) yüz ev halkı hıristiyanın asıl vatanlarına başka bir ifade ile İran'a gönderilmesini istemişti. Fakat Kerim Han, Bağdat valisi nezdinde bulunduğu diplomatik girişimlerden hiçbir netice alamamıştı. Hakeza Bağdat valisi Ömer Paşa, Kerim Han'ın isteklerine kulak asmamış; adı geçen mal ve eşyayı kendisi almıştı (Ahmet Cevdet Paşa, 1994: 341).

Kerim Han devrinde Osmanlı-İran siyasi gerginliğine sebep olan bir başka anlaşmazlık konusu da Bağdat'ın 100 km güneybatısında bulunan ve Hz. Peygamberin torunu Hüseyin'in türbesinin bulunduğu Kerbela'yı¹³ ziyarete giden İranlıların yol güvenliğinin olmaması idi. Nitekim, İranlılar, Hz. Peygamberin torunu Hüseyin'in türbesini ziyaret edebilmek için Kirmanşah yakınlarındaki Osmanlı idaresindeki Derne sancağından da geçerlerdi. İşte bu gidiş gelişlerde Derne sancağı mutasarrıfları İranlıların mallarını talan ediyorlar, her zaman güçlükler çıkartıp, sıkıntı çektiriyorlardı (Ahmet Cevdet Paşa, 1994: 341).

Esasen Kerim Han'ın Irak'a yönelmesinin arka planında daha önce İran'da kurulan devletlerin hemen hemen hepsinin takip ettiği politika gibi Kerim Han'ın da Irak bölgesinde bulunan Bağdat, Musul, Halep vs. şehirlerden geçen ve denize ulaşan oradan da Avrupa'ya uzanan ticaret yollarını ele geçirerek Akdeniz'e ulaşmak yanında Osmanlı Devleti ile İran

¹³ Kerbela hakkında geniş bilgi için bkz: (Honigmann, 1993: 580-582).

arasındaki ticarete önemli bir yere sahip Hac ticaret yolunu¹⁴ kontrol altına almak düşüncesi olduğu söylenebilir. Ayrıca Kerim Han'ın Irak'a yönelişinin sebepleri arasında İran'daki iktidarların adeta milli bir politika haline getirdikleri Şiiliğin, Şiilerce kutsal kabul edilen merkezleri (Kerbela, Necef vs.) ele geçirme arzusu da sayılabilir. Zira, Kerim Han şayet Irak bölgesini ele geçirebilirse İran halkı nezdinde nüfuzunu artırabilir, dolayısıyla İran'daki hakimiyetine meşruiyet kazandırabilirdi.

Buraya kadar yapılan izahlardan da anlaşılacağı üzere, Irak tarafı Osmanlı-İran hududundaki bazı sancaklarda (Baban ve Köysacak) görevli aşiret beylerinin çıkardığı olaylar, hususiyile sınır ihlalleri ile iktisadi ve buna dini sebepler de eklenince Osmanlı-İran Harbi kaçınılmaz hale geldi.

2. Kerim Han'ın Irak'ı Yağmalaması ve Basra'nın Kuşatılması

Bağdat valisi Ömer Paşa'ya güya gücendiği, kırıldığı bahanesiyle asıl şikayetinin ne olduğunu Osmanlı Hükümetine bildirmeden harekete geçen Kerim Han'ın (Name-i Hümayun Defteri, nr. IX, s.90), Osmanlı merkezi yönetiminin büyük ehemmiyet verdiği arazi parçalarından birisi olan Irak'a üç cepheli bir askeri harekate giriştiği görüldü. Nitekim Zend Kerim Han, birden bire kardeşi Sadık Hanı sayısı 20 bini bulan bir askeri kuvvetle Basra'yı¹⁵ muhasaraya gönderirken; aynı zamanda Osmanlı başkentine de Abdullah adında bir elçi göndererek, Basra üzerine asker göndermesinin sebebinin Maskat¹⁶ imamıyla savaşmak olduğunu beyanla Osmanlı Hükümetini kandırmak istedi (Mühimme, nr. 166, s. 427; Uzunçarşılı, 1982: 460)¹⁷.

¹⁴ Hac ticareti hakkında bkz. (Fariba Zarinebaf-Shahr, 1991: 191-197).

¹⁵ Basra, Bağdat'ın 420 km güneydoğusunda Şattülrap su yolu üzerinde, önemli bir ticaret şehridir. Bkz. (Hartmann, 1993: 322); Basra şehri, Avrupalı tarihçilerin "Muhteşem Süleyman" dedikleri büyük Türk Devlet adamı Kanuni Sultan Süleyman (1520-1560)'nın 1534'te Bağdat'ı aldığı esnada Türk hakimiyetine alınmıştır. Basra, Türk idaresine alındıktan sonra idari olarak, bazen Bağdat'a bağlanmış, bazen de "ocaklık" veya mülkiyet şeklinde bir vilayet olarak teşkilatlandırılmıştır. Osmanlı idaresinde Basra, gerek ticaret gerekse ziraat bakımından oldukça hareketli bir şehir olmuştur. Şehrin Basra körfezi ve Şattülrap yoluyla Akdeniz limanlarına ulaşan yolun üzerinde bulunması önemini ve nüfusunu daha da artırmıştır. Basra ve Basra körfezi, Baharat ticaret yolu üzerinde bulunmaları hususiyile Osmanlılarla Portekizliler arasında uzun mücadelelere sahne olmuşlardır. Bkz. (Halaçoğlu, 1992: 112-113).

¹⁶ Maskat ve Maskat imamları hakkında bkz. (Grohman, 1993: 348-351).

¹⁷ İranlı müellifler, Kerim Han'ın 1534 yılından beri Osmanlı arazisi olan Basra Eyaletinin merkezi Basra üzerine askeri kuvvet sevk etmesi ve şehri muhasara ettirmesinin sebebini ticari sebeplere bağlıyorlar. Mesela İranlı müelliflerden (Aştiyani- Bakır Akılı, 1378: 5)'te Nadir Şah Afşar'ın ölümünden sonra Basra Körfezinin İran'ın kontrolünden çıktığını, körfez sahilleri ve adaların Umman Şeyhi'nin eline geçtiğini, bu devirde Basra Körfezi ticaretinin İngiliz ve Hollandalıların elinde olduğunu, İngilizlerin iki defa ticaret merkezlerini Basra'ya taşımalarının Kerim Han'ı Basra'yı zapt etmeye yönelttiğini kaydederken; bir başka İranlı

Kerim Han'ın Basra üzerine sevk ettiği kuvvetler Basra'yı muhasara etti. Diğer taraftan Nazar Ali Han kumandasındaki başka bir İran kuvveti de muhtemelen Bağdat'ı¹⁸ hedef alarak Derne, Mendelcin, Bedre tarafına gönderildi. Adı geçen şehirleri işgal eden İran kuvvetleri bölgeyi bütünüyle yakıp talan ettiler; ahalisini öldürerek çocuklarını esir aldılar. Ayrıca Muhammed Şefi Han idaresindeki bir başka İran kuvveti de Kuzey Irak'a yönelerek, Şehrizar'u zapt ettiği gibi, Kerkük'e beş saat mesafeye kadar ilerlediler Mart 1775 (Muharrem 1189) (Ahmet Cevdet Paşa, 1994: 340).

Nadir Şah Afşar'ın ölümünden sonra İran'daki iktidar mücadeleleri devrinde (1747-1759) İran'ın mühim bir kısmında hakimiyet tesis etmiş olsa da, soyca asil ve devlet geleneği olmayan Lûrlu basit bir aileden gelen bir aşiret reisinin Devlet-i Aliyye topraklarına tecavüz etme cüretini gösterebilmesi, aslında üzerinde çalıştığımız zaman diliminde Devlet-i Aliyye'nin içerisinde bulunduğu durum, başka bir deyişle harici ve dahili karşı karşıya kaldığı bunalımdan kaynaklanıyordu. Mamafih, Osmanlı Orduları Lehistan meselesi yüzünden 1768'de başlayan ve 1774 yılına kadar 6 yıl süren Osmanlı-Rus Harbinden¹⁹ Osmanlı Hükümeti yetkililerinin bütün gayretlerine rağmen yenik çıkmıştı. Dolayısıyla Osmanlı Devleti harp yorgunuydu. Denilebilir ki; savaş sonunda 21 Temmuz 1774'te 28 madde olarak imza olunan Küçük Kaynarca Antlaşması²⁰ 1699 Karlofça, 1718 Pasarofça Antlaşmalarından sonra Osmanlı Hükümetinin imzaladığı şartları en ağır antlaşmaydı. Zira tahlil edildiği zaman görülecektir ki; Devlet-i Aliyye akd ettiği bu antlaşmayla siyasi, sosyal, ekonomik, dini, toprak kaybı ve psikolojik olarak büyük yara almıştı. Ehemmiyetle belirtmek isteriz ki; antlaşmanın başka bir yönü de kuruluşundan 1774 yılına kadar olan tarihi boyunca hiçbir devlete savaş tazminatı ödemeyen Devlet-i Aliyye, tarihinde ilk defa başka bir devlete antlaşmanın ek ikinci maddesine²¹ göre Rusya'ya

müellif Rıza Şabani ise Kerim Han'ın Basra'yı zapt etmek istemesinin sebeplerinden biri Basra limanının iktisadi canlılığı yanında Nadir Şah Afşar'ın ölümünden sonra İran'da yaşanan kargaşa ve anarşi ortamının sonucu olarak, Buşehr ve Bender Abbas limanlarında var olan yoksulluktur. Kerim Han'ın Basra'ya saldırmasının diğer nedenlerinden biri de Kerim Han'ın Maskat'a asker çıkarması sırasında Basra mütesellimi Süleyman Ağa'nın Kerim Han'ın düşmanına arka çıkmasıdır. Bkz. (Rıza Şabani, 2003: 86).

¹⁸ Jeo-politik konumu yanında doğu-batı ticaret yolları üzerinde bulunması sebebiyle hem Osmanlılar hem de Safeviler için büyük ehemmiyete sahip olan Bağdat şehri, Şah İsmail (1500-1524) zamanında 1508'de Safevilerin eline geçmiştir. Şehir, XVI. yüzyılın ilk yarısında (1534) Osmanlı hakimiyetine alınmış; Osmanlı idaresi tarafından Beylerbeyliği tesis edilerek önemli bir merkez haline getirilmiştir. Bağdat aynı zamanda Safeviler için de önemini sürdürmüştü ve Şah I. Abbas (1587-1629) zamanında şehir Kasım 1623'te Safevilerin eline geçtiyse de 40 gün süren bir kuşatmayı takiben Aralık 1638'de Sultan IV. Murat (1622-1640) tarafından geri alınmıştır. Osmanlılar Devrinde Bağdat hakkında geniş bilgi için bkz: (Halaçoğlu, 1991: 433-437).

¹⁹ 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı hakkında geniş bilgi için bkz. (Köse, 1997: 1 vd).

²⁰ Antlaşma metninin sadeleştirilmiş tam metni için bkz. (Köse, 1997: 122-129).

²¹ Antlaşmanın ek ikinci maddesinin muhtevası için bkz. (Köse, 1997: 129).

yüklü bir savaş tazminatı ödemeyi kabul ediyordu. Rusya'ya ödenmesi taahhüt edilen tazminatın toplam tutarı 15 bin kese (veya 7,5 milyon grş), (Rus parasıyla 4 milyon ruble) o yıllardaki Osmanlı "bütçe" gelirlerinin takriben yarısına yakın bir meblağdı (Cezar, 1986: 76).

Dış siyasetteki bu olumsuz gelişmeler, iç politikaya da yansımış, maliyesi zaten sıkıntıda olan Osmanlı Hükümeti için antlaşmada ayrıca böyle bir hükmün bulunması fevkalade kaygı verici olmuş, devleti ekonomik yönden de bunalım içerisine sokmuştu. Bütün bunların yanında muhtelif eyaletlerde isyanlar zuhur etmiş bulunuyordu (Baysun, 1993: 73).

3. Şark Hududundaki Gelişmeler Karşısında Osmanlı Hükümetinin Hazırlıkları ve Karşı Taarruza Geçmesi

Osmanlı Hükümeti ricali, içerisinde bulunduğu siyasi ve mali bunalıma rağmen şark hududunda bir süreden beri vuku bulan menfi gelişmeler karşısında İran'a karşı harp ilan etmeyi düşünüyordu. Zira Basra'yı muhasara eden İran kuvvetlerine karşı Basra mütesellimi Süleyman Ağa, Bağdat valisi Ömer Paşa'dan yardım istemiş fakat, Ömer Paşa'nın Basra'nın imdadına gönderdiği kuvvetler bozguna uğrayarak geri dönmüştü. Bundan dolayı Osmanlı Hükümeti, Kerim Han'ın kuvvetlerinin Bağdat üzerine de taarruz etmesinden endişe ediyordu (Ahmet Cevdet Paşa, 1994: 339-340). Ancak tam bu esnada Osmanlı Hükümetine Kerim Han'ın gönderdiği bir name ulaştı. Namede Kerim Han, özetle, iki ülke arasındaki hudud meseleleri, Bağdat ve Basra'da İranlı tüccarlara yapılan kötü muameleden, Bağdat'taki veba salgınında ölen İranlı tüccarların mallarının İran'daki mirasçılara verilmeyişinden bailsle, Osmanlı Devleti aleyhine bir hareketinin olmadığını fakat Bağdat valisi Ömer Paşa'dan şikayeti olduğunu bildiriyordu²². Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti, vaziyeti bizzat yerinde görüp, tetkik etmek üzere, devrin meşhur şairlerinden ve Farsça'ya oldukça vakıf, Sümbül-Zade Vehbi Efendi'yi²³ sefir olarak İran'a, Kerim Han'ın payitahtı Şiraz'a gönderdi. Ancak Osmanlı Hükümeti, Vehbi Efendi'nin İran'da Kerim Han ile yaptığı temaslardan bir netice elde edemedi. Zira Kerim Han'ın Hükümeti, bir aşiret devleti düzenindeydi ve derli toplu bir devlet değildi (Ahmet Cevdet Paşa, 1994: 340)²⁴.

²² Kerim Han'ın devrin Osmanlı Sadrazamı Derviş Mehmet Paşa'ya gönderdiği name için bkz. (Name-i Hümayun Defteri, nr. IX, s. 67-69).

²³ Bu devrin meşhur şairi Vehbi Efendi hakkında geniş bilgi için bkz. (Akün, 1993: 238 vd).

²⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, 166 nolu Mühimme Defteri'nin 427. sayfasındaki kayda göre, Vehbi Efendi, Şiraz'da Kerim Han ile görüşmeler yapmıştır. Vehbi Efendi görüşmeler sırasında Kerim Han'ın normal bir hükümdar gibi değil, bir aşiret reisi gibi davrandığını, çok yüksekten atıp tuttuğunu, faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'ne karşı düşmanca olduğunu bildirmiştir.

Bu sırada Osmanlı Hükümeti, Bağdat'ta iyice güçlenen, dolayısıyla devletin otoritesini sarstığı anlaşılan Kölemenlilerin (Memlûklülerin)²⁵ hakimiyetine son vermeye teşebbüs etti. Ayrıca İran tehdidini def etmek gayesiyle hakkında İstanbul'a (hükümete) olumsuz arzlar gönderilen²⁶ Bağdat kölemenlerinden Ömer Paşa'yı²⁷ Bağdat valiliğinden azl ederek, yerine Rakka valisi Ispanakçı Hafız Mustafa Paşa'yı tayin etti (Ahmet Cevdet Paşa, 1994: 342).

Ancak Ispanakçı Mustafa Paşa da Bağdat'ta Kölemen Ocağı'nı kaldırmaya muvaffak olamadı. Bunun yanında Kerim Han'ın anlaşmak ister gibi görünmesine aldanarak, emrindeki askeri terhis ettiğinden dolayı Basra'nın imdadına koşamadı. Ayrıca Ispanakçı Hafız Mustafa Paşa, Ömer Paşa'nın öldürülmesinden sonra onun bütün mallarını kendisi aldı. Bununla da kalmayıp, İran seferini bahane ederek, Bağdat'taki zenginlerin mallarını ellerinden almaya başladı (Ahmet Cevdet Paşa, 1994: 343).

Bu arada bir süreden beri Basra'yı muhasara altında tutan İran kuvvetleri, Bağdat'tan yardım gelmediğini görünce şehrin muhasarasını iyice şiddetlendirdiler. Nihayet şehir kara ve denizden on üç ay²⁸ süren bir kuşatmadan sonra 17 Nisan 1776 (28 Safer 1190) tarihinde Osmanlı Hükümetinden yahut Bağdat'tan herhangi bir yardım görmediği için İran kuvvetlerine vire ile teslim olmak zorunda kaldı. Basra'ya giren Sadık Han şehri yağmaladıktan başka Mütesellim Süleyman Ağa ile birlikte şehrin diğer ileri gelenlerini Şiraz'a götürdü. Basra valiliğine Ali Muhammed Han'ı tayin edip (Kalantari, 1976: 7-8) kardeşinin oğlu Ali Mehmet Han'ı da 12 bin kişilik bir askeri kuvvetle şehre muhafız olarak yerleştirdi (Mustafa Nuri Paşa, 1992: 171).

²⁵ "...III. Sultan Ahmet (1703-1730) ve I. Sultan Mahmut (1730-1754) devirlerinde otuz yıla yakın bir süre Bağdat Valiliğinde bulunmuş, gücü ve zenginliği dillere destan olmuş olan Hasan Paşa oğlu Ahmet Paşa, pek çok köle satın alıp, bunlardan becerisi ve yeteneği görülenleri, gerek yönetimi altındaki yerlerde gerekse kendi dairesi içinde görevlendirerek, Bağdat'ta da bir kölemen hükümeti ortaya çıkmıştı..." bkz. (Mustafa Nuri Paşa, 1992: 99); Irak'ta Kölemen (Memlûkler)'lerin dönemi, köle kökenli valilerin 1749 yılından itibaren başa gelmeleri ile başlamış ve 1831 yılında Davut Paşa'nın tutuklanması ile son bulmuştur. Bunların 1517 yılında Yavuz Sultan Selim (1512-1520) tarafından ortadan kaldırılan Mısır Memlûk (Kölemen) Devleti ile herhangi bir ilgisi yoktur. Bkz. (Marufoğlu, 1998: 37); Bağdat'taki Kölemen Hükümeti hakkında geniş bilgi için bkz. (Sabit, 1292: 1 vd).

²⁶ Mesela "...özellikle, Kerkük valisi Süleyman Paşa, hükümete gönderdiği arzında, Zend Kerim Han'ın Bağdat çevresinde yaptığı saldırının, Ömer Paşa'nın İranlı ziyaretçilere yaptığı zulüm ve zorbalıklardan ve Bağdat'ta ölen İranlıların geride bıraktıkları mallarını kendisinin aldığını ve Baban paşalarını rüşvet alarak sık sık görevden alıp, değiştirttiğinden ileri geldiğini bildiriyordu..." bkz. (Mustafa Nuri Paşa, 1992: 170).

²⁷ Ömer Paşa, bilahire idam edilmiş ve başı kesilerek İstanbul'a gönderilmiştir. Bkz. (Ahmet Cevdet Paşa, 1994: 343).

²⁸ Merhum İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 1982: 460'da Basra muhasarasının on altı ay sürdüğünü kaydediyor.

Basra'nın İran kuvvetlerinin eline geçtiğini, şehrin mütesellimi Süleyman Ağa ile ileri gelen Osmanlı memurlarının pek çok mal ve kıymetli eşya ile birlikte Sadık Han'ın Şiraz'a götürdüğü İstanbul'da duyulunca Osmanlı Hükümeti, acilen umumi bir meclis toplantısı yapmak suretiyle Irak tarafı Osmanlı-İran hududundaki son gelişmeleri müzakere etti. Usulen alınması gereken Şeyhülislam fetvasını²⁹ müteakip İran'a harp ilan edildi 1776 (H. 1190) (Ahmet Cevdet Paşa, 1994: 344) ve İran Harbi hazırlıklarına başlandı³⁰. Osmanlı Hükümetinin bilhassa devrin Osmanlı Padişahı Sultan I. Abdülhamit (1774-1789)'in devletin bu esnada karşı karşıya kaldığı pek çok iç ve dış gailelere rağmen İran'a karşı gayret ve cesaretle harp ilan etme kararlılığını gösterebilmesi takdire şayandır.

Osmanlı hükümetinin İran'a harp ilan etmesinin ardından Basra'nın imdadına koşmayarak düşmesine sebep olan ve devlet yönetimine yakışmayan kötü hareketleri görülen İspanakçı Hafız Mustafa Paşa, Bağdat valiliği görevinden azledilerek, yerine maktul eski Bağdat valisi Ömer Paşa'nın kethüdası Abdullah Paşa tayin edildi (Mühimme, nr. 173, s. 147; Uzunçarşılı, 1982: 460).

Mardin voyvodası Hasan Ağa'ya da vezir payesi verilerek, Kerkük ve Şehrizor valiliğine getirildi. Her iki vali de İran seferine memur edildiler (Uzunçarşılı, 1982: 460). İspanakçı Mustafa Paşa ise, önce Diyarbakır'a sürgün edildi, daha sonra da asılarak idam edildi (Mustafa Nuri Paşa, 1992: 171).

Osmanlı Hükümeti, bir yandan Irak tarafı Osmanlı-İran hududuna askeri kuvvet sevk ederken; diğer taraftan da Kafkasya tarafı Osmanlı-İran sınırını emniyete almak amacıyla Revan, Hoy, Tiflis hanlarıyla temasa geçerek, İran'ın "Şah vekili" Kerim Han ile ittifak etmeyeceklerine ve Osmanlı Hükümetine karşı dost ve tarafsız kalacaklarına dair söz aldı. Ayrıca Osmanlı Hükümeti, Revan Han'ı Hüseyin Ali Han, Hoy hakimi Ahmet Han ile Tiflis Han'ı Heraklı Han'a Osmanlı Devletine sadakatlarından dolayı birer miktar atıyye ile hil'at gönderildi (Ahmet Cevdet Paşa, 1994: 347-349; Uzunçarşılı, 1982: 460-461).

Kerkük ve Şehrizor valiliğine tayin edilmesinin yanında İran seferine de memur edilen Hasan Paşa, İran üzerine yapılacak askeri hareket için askeri hazırlıklarını tamamlayarak, harekete geçmek için emir bekliyordu. Fakat İran seferine serasker tayin edilen Bağdat valisi Abdullah Paşa, etrafındaki kendisine düşmanlık besleyenlerin telkinlerine kanarak, bir an önce İran üzerine askeri hareket hususunda ağır hareket ediyordu. Bunun

²⁹ Fetvanın orijinal metni için bkz. (Ahmet Cevdet Paşa, 1309: 305)'ten naklen (Kalantari, 1976: 9).

³⁰ Osmanlı Hükümetinin İran Harbi için askeri kuvvet toplama yanında ordunun iaşe ve ikmalî (lojistik) hazırlık hakkında bkz. (Ahmet Cevdet Paşa, 1994: 345-347).

üzerine Hasan Paşa, hükümetten izin alarak, İran üzerine Musul cephesinden taarruza geçti. Hasan Paşa, daha önce İran'a iltica etmiş iken bilahire İran'a da ihanet ederek, Osmanlı Hükümetine müracaat ile yeniden Osmanlılar tarafına geçen ve kendisine eskisi gibi Baban sancağı mutasarrıflığı verilen Babanlı Mehmet Paşa ile kardeşi Köysancak mutasarrıfı Ahmet Paşa'yı ileri sevk etti. Nitekim Mehmet Paşa, Karacovalan üzerine yürürken, kardeşi Ahmet Paşa da Kirmanşah üzerine yürüdü. Baban Mutasarrıfı Mehmet Paşa, Hasan Paşa'nın emrine itaat etmek suretiyle İran hududunu geçti. Bâne mevkiinde, Bâne hakimi Salih (ya da Sadık ?) Han'ın emrindeki İran kuvvetlerini üç saat süren bir muharebeden sonra bozguna uğrattı. Bilahire Mehmet Paşa, Hasan Paşa'nın gönderdiği yardımcı Osmanlı askeriyile, Zend Kerim Han'ın gözde hanlarından Sine Hanı Hüsrev Han'ın sayısı 20 bini bulan ordusunu, Nisan-Mayıs 1777 (Rebiulevvel 1191)'de bozguna uğrattı.

Hasan Paşa'nın İranlılara karşı elde ettiği bu başarılar, Osmanlı Hükümetini hususiyle devrin Osmanlı padişahı Sultan I. Abdülhamit (1774-1789)'i pek memnun ettiğinden Hasan Paşa'ya mücevher bir kılıç, beyaz samur kürk ile 10 bin altın gönderildi. Müjde getiren tatar da zeamet verilerek sevindirildi (Ahmet Cevdet Paşa, 1994: 352-353).

Diğer taraftan Hüsrev Han'ın, bozguna uğradığı haberini alan Kerim Han, Kelb-i Ali Han kumandasında 12 bin kişilik bir kuvveti, Musul cephesine, Mehmet Paşa'nın emrindeki Osmanlı kuvvetleri üzerine gönderdi. Ancak bu defa da Hasan Paşa'nın bazı uygulamalarından dolayı Hasan Paşa'ya kırgın olan Ahmet Paşa, Osmanlılara ihanet ederek, İran'a iltica etmesi buna ilave olarak Bağdat valisi Abdullah Paşa, İran seferine Serasker tayin edildiği halde Hasan Paşa'ya kasden yardım etmemesi sebebiyle Mehmet Paşa'nın emrindeki Osmanlı kuvvetleri Kerim Han'ın gönderdiği kuvvetlere mukavemet edemeyerek, geri çekildi. Bundan dolayı Osmanlı-İran hududunu geçen Kelb-i Ali Han kumandasındaki İran kuvvetleri, bazı yerleri yağma ve talan ettikten sonra çekildiler (Ahmet Cevdet Paşa, 1994: 354; Uzunçarşılı, 1982: 461).

Musul cephesinde bu olaylar cereyan ederken; Bağdat valisi Abdullah Paşa, vefat etti. Abdullah Paşa'nın yerine Kerkük ve Şehrızor valisi Hasan Paşa getirildi. Bağdat'a gelen yeni vali Vezir Hasan Paşa, Bağdat'ta kendisine rakip ve muhalif olanlarla mücadele ettiğinden Basra'yı yeniden Osmanlı hakimiyetine almak için Basra üzerine harekete geçemedi.

Bu arada Kerim Han'ın Osmanlılar aleyhine diplomatik bazı faaliyetlerde bulunduğu görülmektedir. Nitekim, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasından sonra Osmanlı Hükümetinin Kırım meselesiyle meşgul olduğu, Türk-Rus ilişkilerinin gerginleştiği ve hatta ufukta yeni bir Türk-Rus harbinin görüldüğü esnada, Kerim Han'ın Rusya ile diplomatik temasa geçerek, devrin Rus imparatoriçesi II. Katerina ile Osmanlılar aleyhine bir ittifak antlaşması imzalandı 1778 (H.1192). Kerim Han ile II. Katerina

arasındaki bu ittifak antlaşması gereğince Kerim Han, Anadolu tarafından, Ruslar da Osmanlıların Avrupa'daki topraklarından (Rumeli tarafı) taarruza geçecekti. Şüphesiz İran ile Rusya arasındaki bu ittifak teşebbüsü uluslararası diplomatik ilişkiler çerçevesinde düşünüldüğünde Rusların işine yaramış, Rusların Kırım meselesini kendi lehlerine olacak şekilde halletmelerine vesile teşkil etmiştir. Ancak bu ittifak teşebbüsünden çok kısa bir zaman sonra İran'ın "Şah vekili" Kerim Han'ın ölmesi (1779) ve Zend ailesi mensupları arasında taht mücadelelerinin başlaması sonunda Zend Kerim Han'ın Ruslarla Osmanlılar aleyhine ittifak planı sonuçsuz kaldı (Uzunçarşılı, 1982: 462).

Kerim Han'ın Osmanlılar aleyhine Ruslarla ittifak teşebbüsü vaktiyle Safevî hükümdarlarından Şah İsmail (1500-1524) ve Şah I. Abbas (1587-1629)'ın Osmanlılar aleyhine Hristiyan Batı devletleriyle yaptığı ittifak anlaşmalarını hatırlatmaktadır. Dolayısıyla Kerim Han'ın da Osmanlılar aleyhine Rusya ile ittifak teşebbüsünde bulunması, kendisinden önce İran'da kurulan idarelerin geleneksel Osmanlı politikasını devam ettirmeye çalıştığı söylenebilir.

Basra'ya Zend Kerim Han'ın kuvvetleri yerleştikten sonra buraya vali tayin edilen Ali Muhammed Han, Basra Körfezi sahillerindeki ve Körfezdeki adaları ele geçiren Basra civarındaki aşiretleri bilhassa da Müntefik aşiretini hakimiyeti altına almak için askeri harekate girişti. Fakat Ali Muhammed Han, bu hareket sırasında mağlup oldu ve öldürüldü. Basra'da yeniden birtakım karışıklıklar çıktı. Basra'da çıkan kargaşayı ortadan kaldırmak amacıyla Kerim Han'ın kardeşi Sadık Han tekrar Basra'ya gönderildi. Sadık Han Basra'da sulh ve sükunu sağladı ise de bu sırada Zend Kerim Han'ın Mart 1779 (13 Safer 1193) ölümüyle Zend ailesi mensupları ile İran hanları ve emirleri arasında hakimiyet mücadeleleri (Kalantari, 1976: 10)³¹ başladığından Sadık Han, emrinde bulunan on iki bin İran askeri ile, acele Basra'dan hareketle Şiraz'a doğru yürüdü (Hatt-ı Hümayun, nr. 1387). Bu arada Basra, İran kuvvetleri tarafından boşaltıldı. Basra'daki vaziyeti haber alan Bağdat valisi Hasan Paşa, Numan Efendi'yi Basra'ya mütesellim tayin ederek, Basra'ya gönderdi (Ahmet Cevdet Paşa, 1994: 392).

Diğer taraftan Kerim Han'ın ölümü ile yerine geçen kardeşi Zeki Han, üç yıldan beri Şiraz'da esir bulunan Süleyman Ağa'yı serbest bıraktı (Kalantari, 1976: 10). Osmanlı Hükümeti, Basra'ya dönen Süleyman Ağa'ya vezirlik rütbesi vererek, Basra valiliğine tayin etti 1779 (H.1193). İleri görüşlü bir devlet adamı olan Süleyman Ağa, daha önce Basra'nın İran kuvvetleri tarafından kuşatılması esnasında şehri bir yıldan fazla bir süre

³¹Kerim Han'ın 1779'da ölümüyle İran'da çıkan hakimiyet mücadeleleri hakkında bkz: (Aştiyani – Bakır Akılı, 1378: 7 vd); (Karadeniz, 2006: 59 vd).

kahramanca müdafaa etmişti. Osmanlı Hükümeti Süleyman Paşa'yı bilahire (1779 yılı sonları) Irak'ın yönetiminde yetersiz kalan Hasan Paşa'nın yerine Bağdat valiliğine tayin etti. Süleyman Paşa Bağdat valisi olunca, Irak'ta devlet otoritesini tesis etmiş, dolayısıyla Irak bölgesindeki sulh ve sükun eskisi gibi devam etmiştir (Ahmet Cevdet Paşa, 1994: 393).

SONUÇ

İran ve Anadolu coğrafyasında kurulan devlet veya hanedanlar eski çağlardan günümüze kadar mücadele halinde olmuşlardır. Bu mücadelelerin her ne kadar daha önceki bazı devirlere oranla şiddetli ve kanlı olmasa da XVIII. yüzyılın ikinci yarısının başlarında (1759 yılından itibaren) İran 'da hakimiyet kurmuş olan Kerim Han Zend (1759-1779) devrinde de devam ettiği görülür.

Osmanlı Devleti ile İran arasında 4 Eylül 1746'da imzalanan barış anlaşmasıyla başlayan barış süreci devam ediyordu. Fakat Kerim Han Zend (1759-1779)'in İran'daki hükümdarlığının sonlarına doğru (1774'te) Irak'ı işgal etmesi, iki ülke arasında yaklaşık 30 yıldan beri devam eden barış dönemi, yerini savaşa terk etmiştir.

Kerim Han'ın Irak'ı işgal etmesinin kaynaklarda görünen sebepleri aşağıdaki gibidir:

I- Osmanlı-İran sınırının Kuzey Irak bölümündeki Osmanlı idari birimlerinden "Baban" ve "Köysancak"ın yönetiminde görevli Baban aşiret beylerinin çıkardığı olaylar ve bu olaylar vesilesiyle bahse konu aşiret beylerinin Osmanlı-İran sınırını ihlal ederek, kâh İran, kâh Osmanlılar tarafına geçmeleri,

II- 1772'de Bağdat'ta çıkan veba salgınında ölen İranlı tüccarların mallarına Bağdat valisi Ömer Paşa tarafından el konulduğundan İran'daki varislerine iade edilmemesi,

III- Bağdat yakınlarında bulunan Kerbela'yı ziyarete gidip-gelen İranlıların Osmanlı topraklarından geçişleri esnasında yol güvenliklerinin olmamasıdır.

Ancak, İran'ın "Şah Vekili" Kerim Han'ın Irak'ı işgal etmesinin arka planında kaynaklarda belirtilen sebeplerin dışında 1768-1774 Rus Harbinden daha yeni çıkmış olan Osmanlı Devleti'nin harp yorgunu olmasından istifade ederek, Irak'ta bulunan Şiilerce kutsal kabul edilen dinî merkezleri (Kerbela, Necef, Hille, Bağdat vs.) ele geçirmeye çalıştığı kuvvetle muhtemeldir. Diğer taraftan bunda onun hanedan soyundan gelmemesi yahut asaletsiz olması dolayısıyla halk nezdinde nüfuzunu artırarak, İran'daki hakimiyetine meşrûiyet kazandırabilmek için bu zafiyetini Irak'ı ele geçirmek suretiyle elde edeceği askeri başarılarla telafi

etmek arzusu da etkili olmalıdır. Zira, Kerim Han'ın İran'daki hakimiyetinin meşrûiyet kaynağı daha çok kabile temeline dayanıyordu.

Bu devirde Osmanlı Hükümetinin İran politikasına gelince; Sultan I. Abdülhamid (1774-1789) İran ile 4 Eylül 1746'da başlayan barış devrini devam ettirme arzusunda idi. Zira Irak tarafı Osmanlı-İran hududunda bir süreden beri devam eden olaylara ve İran'ın "Şah Vekili" Kerim Han'ın Irak topraklarına tecavüz etmesine rağmen, meseleyi öncelikle diplomatik yollardan halletmek istediği anlaşılıyor. Nitekim, Sultan I. Abdülhamid, bir yandan Kerim Han'a elçi gönderirken, diğer taraftan da büyük bir otorite boşluğunun yaşandığı anlaşılmalı Irak'ta idari tedbirlere başvurarak, Bağdat'ta XVIII. Asrın ilk yarısından itibaren güçlenmeye başlayan Kölemenlerin nüfuzunu kırmaya yöneldi. Fakat, Osmanlı Hükümeti, İran'a karşı yürüttüğü diplomatik temaslardan ve Irak'ta aldığı tedbirlerden bir netice alamadı. Bunun üzerine Osmanlı Hükümetinin, Rus harbi akabinde içerisinde bulunduğu ağır siyasi ve mali krize rağmen 1776'da İran'a karşı harp ilan etmekte tereddüt etmediği görülmektedir. Ancak Osmanlı Hükümetinin İran'a karşı harp ilan etmesini müteakip, Irak tarafı Osmanlı-İran hududunda muharebeler devam ederken; Kerim Han'ın ölümü (1779) ve İran'da taht mücadelelerinin başlaması, bu arada İran kuvvetlerinin Basra'yı boşaltmaları üzerine Irak, İran tehdidinden kurtarılmıştır, böylelikle Osmanlı Devleti'nin Irak'taki hakimiyeti devam etmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri:

- B.O.A., Hatt-ı Hümayun nr, 127, 129, 204.
- B.O.A., Hatt-I Hümayun, nr. 202.
- B.O.A., Hatt-ı Hümayun, nr. 220.
- B.O.A., Hatt-ı Hümayun, nr. 1387.
- B.O.A., Mühimme, nr. 152, s. 324, 326.
- B.O.A., Mühimme, nr. 166, s. 371, 373.
- B.O.A., Mühimme, nr. 166, s. 427.
- B.O.A., Mühimme, nr. 173, s. 147.
- B.O.A., Name-i Hümayun Defteri, nr. III, s. 60-61.
- B.O.A., Name-i Hümayun Defteri, nr. VIII, s. 297.
- B.O.A., Name-i Hümayun Defteri, nr. VIII, s. 460-481.
- B.O.A., Name-i Hümayun Defteri, nr. VIII, nr. VIII, s. 481-484.
- B.O.A., Name-i Hümayun Defteri, nr. IX, s. 17-19.
- B.O.A., Name-i Hümayun Defteri, nr. IX, s. 67-69.
- B.O.A., Name-i Hümayun Defteri, nr. IX, s.90.

Vekayi'nameler ve Araştırma Eserler

- ABDULKERİM Ali Şirazi. (1365) *Tarih-i Zendiye*, Tahran.
- AHMET Cevdet Paşa. (1309) *Tarih*, İstanbul, C. II.
- AHMET Cevdet Paşa. (1994) *Tarih-i Cevdet*, C. I , Sadeleştiren Dünder Günday-Mümin Çevik, İstanbul.
- AKA, İsmail. (2002) “Selçuklu Sonrası Orta Doğuda Türk Varlığı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. VI, Ankara, s. 853.
- AKÜN, Ömer Faruk. (1993) “Sümbül-Zade Vehbi”, *İ.A.*, C.XI, s. 238 vd.
- AŞTİYANİ, Abbas İkbâl - Bakır Akılı. (1378) *Tarih-i İrân Pes Ez İslâm*, Tahran.
- ATEŞ, Abdurrahman. (2001) *Afşarlı Nadir Şah ve Döneminde Osmanlı-İrân Mücadeleleri*, Basılmamış Doktora Tezi, S. D. Ü., Isparta..
- ATEŞ, Abdurrahman. (2006) “Nadir Şah Afşar’ın Ölümünden Sonra İrân’da Hakimiyet Mücadeleleri ve Osmanlı Devleti’nin İrân Politikası”, *A.K.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, C.VII, S. 2, Afyonkarahisar, s. 55-59.
- BAŞAR, Fahameddin. (1997) *Osmanlı Eyalet Tevcihâtı, 1717-1730*, Ankara.
- BAYSUN, M. Cavid. (1993) “Abdülhamit I”, *İ.A.*, C.I, s. 73.
- BAYUR, Y. Hikmet. (1948) “Nadir Şah Afşar’ın Ölümünden Sonra Osmanlı Devleti’ni İrân’ı İstilaya Kışkırtmak İçin Yapılan İki Deneme”, *Belleten*, C. XII, S. 46, Ankara, s. 409-411.
- BAZİN, S.J,Pere. (1365) *Nameha-yı Tabib-i Nadir Şah*, Fars. Çev. Ali Askar Heriri, Gilan.
- CEZAR, Yavuz. (1986) *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi, XVIII.yy’dan Tanzimat’a Mali Tarih*, İstanbul.
- FARIBA Zarinebaf-Shahr. (1991) *Tebriz under Ottoman Rule (1725-1730)*, The University of Chicago, Basılmamış Doktora Tezi, Chicago.
- GROHMAN, A. (1993) “Maskat”, *İ.A.*, C.VII, s. 348-351.
- HALAÇOĞLU, Yusuf. (1991) “Bağdat Osmanlı Dönemi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.IV, İstanbul, s. 433-437.
- HALAÇOĞLU, Yusuf. (1992) “Osmanlılar Döneminde Basra”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.V, İstanbul, s. 112-113.
- HARTMANN, R. (1993) “Basra”, *İ.A.*, C.II, İstanbul, s. 322
- HONİGMANN, E. (1993) “Kerbela”, *İ.A.*, C.VI, İstanbul, s. 580-582.
- HUART, Cl. (1993) “ Kerim Han Zend” *İ. A.*, C. VI, s. 558.
- İLGÜREL, Mücteba. (1993) *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. XI, İstanbul.
- KALANTARİ, Yahya. (1976) *Feth Ali Şah Zamanında Osmanlı-İrân Münasebetleri*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- KARADENİZ, Yılmaz. (2006) *İrân’da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı*, İstanbul.

- KÖSE, Osman. (1997) *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması, Oluşumu- Tahlili-Tatbiki*, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun.
- LOCKHART, Laurence. (1976) *Nadir Shah*, Lahore.
- MARUFOĞLU, Sinan. (1998) *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831-1914)*, İstanbul.
- MUHAMMED Kazım. (Vezir-i Merv), (1374) *Alem-ârâ-yı Nadiri*, C.III, yay. M. Emin Riyahi, Tahran.
- MUSTAFA Nuri Paşa. (1992) *Netayic ül-Vukuat*, C.III-IV, sadeleştiren Neşet Çağatay, Ankara.
- RIZA Şabani. (2003) “Efşariye ve Zendiye İlişkileri”, çev. Hicabı Kırlangıç, *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu Bildirileri*, (Konya 16-17 Aralık 2002), Ankara, s. 86.
- SABİT. (1292) *Bağdat'ta Kölemen Hükümeti'nin Teşekkülü İle İnkırazına Dair Risale*, İstanbul.
- SARICAOĞLU, Fikret. (2001) *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamit (1774-1789)*, İstanbul.
- SIR John Malcolm. (1821) *Histoire de la Perse*, C. III, Paris.
- SÜMER, Faruk. (1986) “Afşarlar, İran'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 41, İstanbul.
- SÜMER, Faruk. (1988) “Ağa Muhammed Şah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul, s. 455.
- ŞEM'DANİ-Zade Süleyman Efendi. (1976) *Mür'it Tevarih*, yay. M. Münir Aktepe, İstanbul.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı. (1982) *Osmanlı Tarihi IV*, Ankara.

